

6 DE TRANSITIE NAAR DUURZAME VOEDING

‘De huidige trends in voedselkeuzes wijzen op toegenomen ecologische effecten. Er moeten meer milieuvriendelijke voedingspatronen worden geïdentificeerd. Wanneer milieu- en gezondheidsaspecten van voedingspatronen beschouwd worden, bestaat er geen duidelijke tegenstelling. (...) Een Mediterraans voedingspatroon, dat hoofdzakelijk uit plantaardige voeding bestaat maar ook een kleine hoeveelheid vlees en andere dierlijke producten bevat, sluit dichterbij de volksgezondheidsaanbevelingen van de Wereldgezondheidsorganisatie en heeft een lagere ecologische impact dan het gangbare gemiddelde voedingspatroon in de vs. Het huidige landbouwbeleid zou contraproductief kunnen zijn in het verwerven van voedingspatronen die gezond en milieuvriendelijk zijn. Er is behoefte aan een nieuw landbouwbeleid, dat zowel een reductie van de milieueffecten als een overgang naar een verbeterde volksgezondheid, met name op het vlak van niet-overdraagbare chronische ziekten, in overweging neemt.’

(Carlsson-Kayama en Gonzalez, 2009: 1704S)

We leven in een paradoxale wereld: enerzijds lijden bijna 1 miljard mensen honger; anderzijds zijn 1,6 miljard mensen te dik, waarvan 400 miljoen lijden aan obesitas. Deze globale obesitasepidemie – ‘globesitas’ – hangt in grote mate samen met ongezonde voedselkeuzes (toename van fast food, snacks en veel te veel vlees) (Dagevos en de Bakker, 2008). Deze situatie is onhoudbaar. Zoals we al aangaven in Tabel 3.3, veroorzaakt het sociotechnische regime ‘voeding’ een grote ecologische, sociale en gezondheidsimpact.

Met betrekking tot het milieuaspect stellen we vast dat het voedingsregime, bekeken over de volledige levenscyclus, verantwoordelijk is voor ongeveer 20 procent van onze totale ecologische voetafdruk en 30 procent van alle broeikasgasemissies (in de EU-25). Landbouw en voeding zijn te belangrijk om niet structureel aangepakt te worden. In dit hoofdstuk beginnen we met een overzicht van de milieu- en gezondheidsim-

pact van de hedendaagse voedselpatronen. Vervolgens onderzoeken we de complexe barrières die een transitie naar duurzame landbouw en voedselpatronen bemoeilijken. Voor het regime 'landbouw en voeding' ligt de grote sprong voorwaarts in een combinatie van structureel-technologische en vooral cultureel-gedragsmatige veranderingen. Vraag én aanbod moeten worden aangepakt.

De onduurzaamheid van de huidige landbouw- en voedselpatronen

In de vaktaal van het transitie-management kan men zonder enig probleem peneren dat het hedendaagse 'landbouw- en voedingsregime' structureel onduurzaam is. Dat heeft zowel met de aanbod- als de vraagzijde te maken.

Aan de aanbodzijde kunnen we vaststellen dat het dominante agro-industriële model extreem afhankelijk is van goedkope olie. Zonder de continue toevoer van deze fossiele brandstof, zowel voor de productie (pesticiden, herbiciden, kunstmest, machines, enz.), de verwerking als het wereldwijde transport van het voedsel, blijft dit model niet overeind.

Daarnaast is het zo dat de overwegend 'grondloze', intensieve veeteelt in veel westerse landen in hoge mate afhankelijk is van de invoer van krachtvoeder uit het Zuiden. Zonder de goedkope import van voeders uit het Zuiden kan bijvoorbeeld het Vlaamse en Nederlandse veeteeltmodel niet blijven bestaan. Omdat in het huidige voedingsregime fossiele brandstof zo goedkoop blijft, is het voor de grootschalige agro-industrie in de landen in het Zuiden (bv. Brazilië) uiterst rendabel om zich in de goedkope productie van die voeders te specialiseren. Hierdoor wordt echter de plaatselijke familiale landbouw weggedrukt, met alle sociale gevolgen van dien. Historisch gezien is het agro-industriële model ook verantwoordelijk voor een bijzonder grote klimaatimpact. Naast de directe broeikasgasemissies (veeteelt, transport, enz.) betreft het ook de indirecte uitstoot als gevolg van ontbossing, overbegrazing en intensieve grondbewerking. De combinatie van deze factoren maakt dat het huidige landbouwmodel een enorme bron (*source*) is van diverse broeikasgassen. Wereldwijd vertegenwoordigen landgebruik en landgebruikwijzigingen 31 procent van de antropogene broeikasgasemissies in de atmosfeer (Scherr en Sthapit, 2009).

Aan de vraagzijde bevindt het probleem van het hedendaagse voedingsregime zich hoofdzakelijk op het vlak van een veel te grote consumptie van vlees, vis en niet-seizoensgebonden voedsel door een groeiende mondiale consumentenklasse. Samengevat zou men kunnen stellen dat de

grote vraag naar vlees de productiecijfers op een erg onduurzame manier verhoogt en daardoor allerlei problemen creëert, van ontbossing en overbegrazing tot het beslag op menselijke voedingsbronnen.

Een duurzame, 'familiale veeteelt' daarentegen kan gebruikmaken van allerlei bestaande reststromen (gemengd bedrijf) en van die gronden in de wereld die niet beschikbaar zijn voor directe voedselproductie, terwijl de consumptie van vlees zich laat beperken tot hetgeen op een duurzame manier geproduceerd kan worden (Lavrijsen en Jones, 2008). Dit is overigens geen pleidooi om elke resterende hectare 'marginaal grasland' per definitie voor de extensieve veeteelt te gebruiken. Deze zones kunnen evenzeer andere functies vervullen. Het land kan worden ingezet als 'biodiversiteitsland' of het kan gebruikt worden voor de teelt van tweede generatie-biobrandstoffen. Of er kunnen zonne-energieparken op worden geïnstalleerd die via hoogspanningsleidingen (via gelijkstroom) verbonden worden met woon- of industriegebieden.

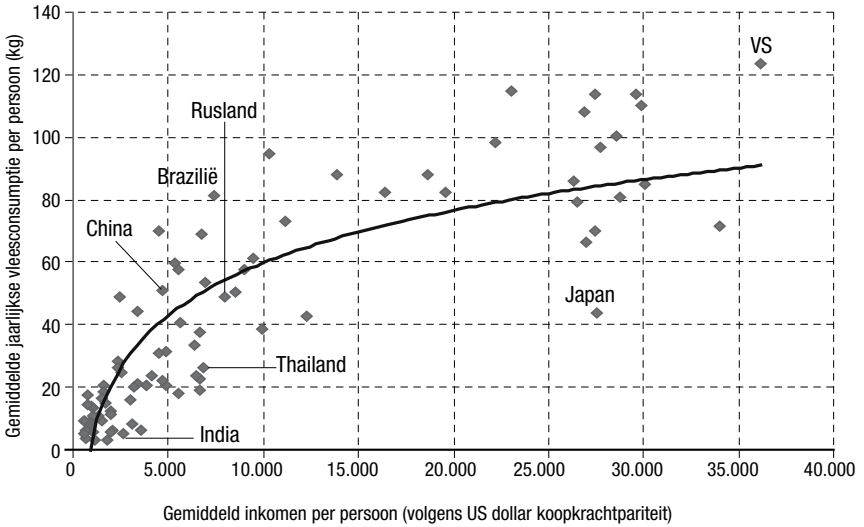
De ecologische impact van vleesconsumptie

De wereldwijde vleesproductie en -consumptie blijven stijgen. In 2005 bedroeg de mondiale vleesproductie meer dan 269 miljoen ton (FAO, 2007). Dat is vijf keer zo veel als een halve eeuw geleden. Met een jaarlijks gemiddelde van bijna 100 kilogram vlees* per persoon is de Belgische populatie een van de grootste vleesverbruikers in de wereld. De gemiddelde Nederlander zit op ongeveer 67 kilogram per persoon (Hanemaaijer, 2008). Dit vleesconsumptieniveau komt overeen met het gemiddelde voor de geïndustrialiseerde landen, dat ongeveer 60 à 80 kilogram per persoon per jaar bedraagt. Vergelijk deze cijfers met het jaargemiddelde voor de zogenaamde ontwikkelingslanden (32 kilogram per persoon) of met een land als Bangladesh (3 kilogram per persoon) (FAO, 2007; Fiala, 2008).

Fig. 6.1 illustreert dat hogere gemiddelde inkomens goed overeenkomen met hogere vleesconsumptieniveaus, al spelen culturele factoren ook een grote rol (cf. hoge visconsumptie in Japan). Hoe rijker men is,

* Vleesconsumptieniveaus kunnen op verschillende manieren worden aangegeven. Zo maakt men het onderscheid tussen 'consumptiegewicht' (bepaald op basis van enquêtes over hoeveel vlees men per week koopt) en 'karkasgewicht' (bepaald via cijfers van slachterijen, gecorrigeerd voor import en export). Cijfers op basis van karkasgewicht liggen hoger, maar zijn wel objectiever. Onderzoek van EVA vzw (op basis van slachtaantallen) komt voor België tot een cijfer van 96 kilogram (uitgedrukt in karkasgewicht). Andere cijfers, bepaald via het subjectievere 'consumptiegewicht' komen tot een cijfer van 59 kilogram per persoon en per jaar.

hoe meer vlees men in beginsel eet. Dit betekent dat in snel groeiende landen als China en India het voedingspatroon van een aanzienlijk deel van de bevolking momenteel verschuift van een grotendeels vegetarisch dieet naar een typisch westers patroon gebaseerd op gevogelte, varkensvlees en rundvlees. In India verloopt die groei beduidend trager, wat onder andere te maken heeft met cultureel-religieuze factoren. Wel stelt men in dit land vast dat de consumptie van zuivelproducten – die eveneens een grote milieu-impact hebben – snel toeneemt.

Figuur 6.1 Relatie tussen gemiddeld inkomen en jaarlijkse vleesconsumptie (kg/persoon) (Steinfeld e.a., 2006)

Ecologische duurzaamheid vereist dat men bij de productie van voedsel zo efficiënt mogelijk omgaat met het 'natuurlijke kapitaal' (land, water, energie, enz.). De toenemende vleesconsumptie verslechtert de efficiëntie van dit natuurgebruik echter alleen maar, zoals intussen wetenschappelijk goed is gedocumenteerd. Zo is er gemiddeld gezien 6 kilogram graan nodig voor de productie van 1 kilogram vleesproteïne. Toch zijn er grote verschillen: de 'productie' van rundvlees gebeurt veel minder 'efficiënt' dan die van varkensvlees of gevogelte.

Wereldwijd is er in ieder geval bijzonder veel graan nodig voor de mondiale vlees- en zuivelproductie: 35 à 40 procent van de wereldgraanopbrengst gaat op dit moment naar de veestapelsector (zie ook Jones en Jacobs, 2006).

De productie van vlees en melk vereist ook veel soja, een zeer eiwitrijk product. Hoewel mensen bij soja denken aan typisch vegetarische producten als tofu, tempeh of veggieburgers, wordt soja wereldwijd vooral gebruikt voor de productie van vlees. In 2004 bedroeg de wereldproductie van soja 223 miljoen ton, en slechts 15 miljoen ton hiervan werd geconsumeerd als vleesvervanger, 33 miljoen ton werd gebruikt voor de productie van sojaolie, en 143 miljoen ton werd in de vorm van sojameel gevoerd aan de vee- en visstapel (Brown, 2004). De productie van 1 kilogram vlees vraagt ongeveer 7 kilogram soja (Nederlandse sojacoalitie, 2006) en zoals we later zullen zien, is de sojaproductie niet alleen erg milieuvriendelijk, maar zijn ook de sociale omstandigheden waarin de productie plaatsvindt vaak onaanvaardbaar.

Een hogere vraag naar vlees leidt hierdoor indirect, samen met andere factoren, tot een verhoging van de prijzen voor basisvoedsel met zelfs voedselrellen tot gevolg. Dit probleem wordt bovendien in toenemende mate verergerd door de stijgende vraag naar (eerste generatie-)biobrandstoffen die eveneens landbouwoppervlakte vereisen. Aangezien op dit moment al bijna één miljard mensen honger kennen, is het inzetten van voedselgewassen als energiegewassen ethisch onverantwoord. Dit is een stelling die vroeger al werd geventileerd door Jean Ziegler, toen die nog VN-rapporteur voor het recht op voedsel was.

Op het vlak van waterverbruik komt de productie van vlees eveneens neer op een grote verspilling die, in het licht van de mondiale watercrisis, simpelweg onverantwoord is. Mondiaal zijn de vlees- en zuivelketens verantwoordelijk voor 8 procent van het totale waterverbruik (FAO, 2006). Opnieuw hangt de waterconsumptie sterk af van het type vlees (of zuivel). Het minst goed scoort rundvlees. Zo vereist de productie van 1 kilogram rundvlees tot ongeveer 15.000 liter water (Nature, 2008). Per calorie voedingswaren is een aardappel qua watergebruik minstens 50 keer zo efficiënt als rundvlees. Een zelfde inefficiëntie voor vlees geldt op het vlak van landbeslag. Via de omweg van de productie van veevoeder vindt er een aanzienlijke verspilling aan landgebruik plaats. Vergelijkt men opnieuw aardappelen en rundvlees, dan is de aardappel qua landgebruik 200 keer zo efficiënt als rundvlees (voor meer referenties, zie Jones en Jacobs, 2006; Blonk e.a., 2008). Het gevolg is dat op dit moment ongeveer 70 procent van alle landbouwoppervlakte moet worden ingezet voor de veestapel.

Volgens het geruchtmakende rapport *Livestock's Long Shadow* (Steinfeld e.a., 2006) van de VN-landbouworganisatie FAO is de veeteelt medeverantwoordelijk voor de belangrijkste hedendaagse milieuproblemen:

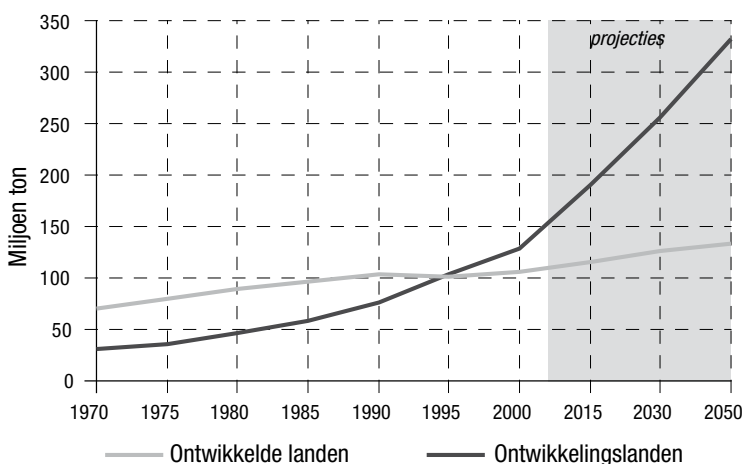
‘De veeteeltsector komt te voorschijn als een van de twee of drie grootste bijdragers aan de meest ernstige ecologische problemen, van het lokale tot het mondiale niveau. De bevindingen van dit rapport tonen dat dit gegeven een fundamenteel beleidspunt zou moeten zijn, wanneer men naar oplossingen zoekt voor problemen als landdegradatie, klimaatveranderingen en luchtvervuiling, watertekorten en waterverontreiniging, en verlies aan biodiversiteit. De bijdrage van de veestapel tot de ecologische problemen vindt plaats op een enorme schaal. Evenzo kan deze sector een even grote bijdrage leveren aan de oplossing van deze problemen. De impact is zo doorslaggevend dat deze sector met grote urgentie moet worden aangepakt. Grote reducties in de impact zouden kunnen worden verworven tegen een redelijke kostprijs.’ (Steinfeld e.a., 2006: xx)

De snel stijgende vraag naar vlees resulteert volgens die FAO in een groot-schalige ontbossing om extra graasland vrij te maken voor de productie van vlees. In vergelijking met 1980 is de oppervlakte graasland verzesvoudigd; het gaat dan niet om marginaal grasland dat *kan* worden benut door de veeteelt, maar over bossen die men kapt onder druk van de toenemende voorkeur voor vlees (zie ook Lavrijsen en Jones, 2008). Daarnaast wordt het al bestaande graasland overbegraasd, wat leidt tot bodemerosie. Ontbossing, overbegrazing en bodemerosie (Pimentel, 2006) leiden vervolgens tot grote emissies van broeikasgassen, wat maakt dat de klimaatbelasting van veeteelt heel zwaar is. In datzelfde rapport schat de VN-landbouworganisatie de bijdrage van de mondiale veestapelsector op ongeveer 18 procent van de totale broeikasgasuitstoot (CO₂, methaan en lachgas), rekening houdend met de directe en indirecte emissies. Veeteelt is verantwoordelijk voor ongeveer 50 procent van alle emissies vanwege landbouw en wijzigingen in landgebruik (Scherr en Sthapit, 2009). Het 18 procent-cijfer van de mondiale veestapelsector komt overeen met een bijdrage aan de opwarming van de Aarde die zelfs nog groter is dan het aandeel van het mondiale wegvervoer. Dit is wellicht een van de minst bekende *inconvenient truths* van het klimaatverhaal.

Enige nuancering is hier wel op zijn plaats. Binnen de ‘vleesfamilie’ bestaan er nog zeer grote verschillen qua klimaatimpact, zoals geïllustreerd werd in het Nederlandse rapport van Hans Blonk en collega’s (2008). Dit onderzoeksrapport werd geschreven op vraag van de ministeries VROM en LNV na het uitkomen van de ophefmakende film *Meat The Truth* van de Nederlandse Partij voor de Dieren (PvD). In dit rapport wordt aangetoond dat binnen vleesproducten de variatie in klimaatimpact (gemeten in CO₂(eq.)) meer dan een factor 20 bedraagt. Aan het ene uiterste bevindt zich Braziliaans rundvlees; aan het andere uiterste tref-

fen we Nederlands kippenvlees aan. Blonk en collega's toonden ook aan dat binnen de categorie van plantaardige vleesvervangers er nog grote verschillen optreden. Wanneer men een typisch Vlaams of Nederlands voedingspatroon vervangt door een vleesarm, plantaardig patroon, zal de klimaatimpact onmiskenbaar afnemen. De precieze klimaatinvloed is echter sterk afhankelijk van wat door wat vervangen wordt.

We kunnen dit overzicht van de verschillende milieu-impacts van vleesconsumptie besluiten met de volgende stelling. Tussen overmatige vleesconsumptie (vooral dan van rood vlees) en ecologische (on)duurzaamheid bestaat een heel direct verband. Voor de planeet Aarde is een hogere vleesconsumptie dan ook bepaald geen goed nieuws. Het is daarom verontrustend dat *business as usual*-voorspellingen aangeven dat de mondiale vraag naar vlees tijdens de komende 20 jaar met 55 procent zal stijgen (Steinfeld e.a., 2006) (Fig. 6.2). In China verdubbelde de vleesconsumptie op 20 jaar tijd. Tijdens de volgende 20 jaar verwacht men nog eens een verdubbeling (Scherr en Sthapit, 2009), al blijft de consumptie van zuivelproducten er ongeveer 20 keer lager dan in Nederland (Hanemaaijer, 2008).

Figuur 6.2 Evolutie en projecties voor vleesconsumptie (miljoen ton/jaar) (Steinfeld e.a., 2006)

De verwachte stijging van de vraag naar vlees impliceert zonder meer een verdere intensivering van de vleesproductiemethodes, met alle gevolgen van dien voor het dierenwelzijn en een aanzienlijke verhoging van de druk op het milieu (klimaat, water- en landschaarste, verlies aan

biodiversiteit, enz.) (Fiala, 2008). Wetenschappers stellen zich openlijk de vraag of de verwachte productiestijging biofysisch wel mogelijk is. De beperkingen op het vlak van landoppervlakte, waterbeschikbaarheid en energie zijn immers gigantisch (zie bv. York en Gossard, 2004).

Vleesconsumptie en gezondheid

Los van de ecologische impact van veeteelt is het ook relevant om de relatie tussen vleesconsumptie en gezondheid te bespreken. Mensen hebben uiteraard eiwitten nodig om te overleven. Westerse consumenten halen die vooral uit vlees. De aanbevolen hoeveelheid (of *Recommended Dietary Allowance* (RDA)) aan eiwitten voor gemiddelde, licht actieve volwassen personen bedraagt 0,8 gram eiwit per kilogram lichaamsgewicht per dag (Food and Nutrition Board, 2005). Een gemiddelde volwassen persoon heeft ongeveer 50 g eiwit per dag nodig, en kan die behoefte invullen met zowel dierlijke als plantaardige eiwitten. Uit peilingen van de Vlaamse overheid blijkt dat de consumptie van dierlijke eiwitten in Vlaanderen anderhalve keer hoger ligt dan de maximale aanbevelingen (Vlaamse Overheid, 2008).

Toonaangevend onderzoek kwam tot de conclusie dat de overconsumptie van (vooral rood) vlees het risico op hart- en vaatziekten, overgewicht, diabetes en sommige kankers verhoogt (McMichael, 2007). Vooral de relatie tussen rood vlees en hart- en vaatziekten wordt steeds meer benadrukt. Hart- en vaatziekten zijn in de EU de belangrijkste doodsoorzaak. De jaarlijkse gezondheidskosten gerelateerd aan hart- en vaatziekten in de EU worden door de *European Society of Cardiology* (ESC) en het *European Heart Network* (EHN) geschat op 192 miljard dollar (ESC/EHN, 2008). Naast roken worden de belangrijkste risicofactoren gevormd door excessieve inname van cholesterol en een verhoogde bloeddruk. Voedingspatronen spelen daarmee een doorslaggevende rol bij het ontstaan of voorkomen van deze aandoeningen. Britse wetenschappers concludeerden in het *Bulletin of the World Health Organisation* (WHO) dat de expliciete stimulering van zuivel- en vleesproductie door de Europese Unie jaarlijks tot minstens 12.800 sterfgevallen door hart- en vaatziekten leidt (Lloyd-Williams e.a., 2008). Omdat de auteurs conservatieve aannames gebruikten, vermoeden zij dat de omvang van het probleem in werkelijkheid beduidend groter is. De auteurs wijzen erop dat het EU-landbouwbeleid destijds tot stand kwam op basis van onder meer overwegingen van volksgezondheid, maar intussen kan worden omschreven als 'een systeem dat erop is gericht Europeanen te doden via hart- en vaatziekten'.

De ecologische impact van de huidige visconsumptie

Een analoog verhaal geldt voor de visconsumptie. In 2005 bedroeg de mondiale visvangst 141 miljoen ton, acht keer meer dan in 1950. Per persoon komt dit neer op een verviervoudiging in dezelfde periode (Halweil en Nierenberg, 2008).

De oorzaken van de stijging van de vraag naar vis en zeevruchten zijn meervoudig. In het Westen wordt visconsumptie aangeraden vanuit gezondheidsoverwegingen (verlaging van het risico op kanker en harten- en vaatziekten), terwijl in het Zuiden de stijging van de inkomens van de opkomende consumentenklasse de vraag snel de hoogte injaagt. Een andere belangrijke oorzaak zijn de twee nieuwste hypes van de afgelopen jaren: de explosie van de vraag naar sushi en Omega 3. Veel vis wordt op dit ogenblik enkel en alleen gevangen voor de visolie die de Omega 3 levert. Er doet zich in dit verband een extra probleem voor: er is immers steeds minder vette vis beschikbaar. Voor één liter visolie is er daarom steeds meer vis nodig. Er wordt met Omega 3 veel geld verdiend. Vandaar dat zich een hele industrie heeft gestort op visolie. Dit heeft een aantal merkwaardige gevolgen. Visolie wordt vooral gebruikt vanwege zijn cholesterolverlagende eigenschap. Die te hoge cholesterol is op zijn beurt vooral te wijten aan de consumptie van te veel dierlijke vetten en eiwitten. Zo legt men een dubbele druk op het systeem.

De verhoging van de visproductieniveaus is toe te schrijven aan het gebruik van nieuwe technologieën (satellietnavigatie, dieptesensoren, verkenningssvliegtuigen, enz.) waardoor meer afgelegen en diepere delen van de oceanen bereik zijn gekomen.

De energetische inefficiëntie van de hedendaagse visvangstpraktijken is enorm: de mondiale vloot gebruikt 12,5 keer meer energie om de vis te vangen dan de energie die die vissen uiteindelijk aan de consumenten verschaffen (Halweil en Nierenberg, 2008). Ondanks de inzet van toptechnologie botst men ook hier steeds meer op de biofysische grenzen. De visbestanden zijn nu eenmaal beperkt in omvang. Als gevolg van de overbevissing raken de oceanen langzamerhand leeggevestigd: de kabeljauw-, tonijn- en zwaardvispopulaties zijn in de vorige eeuw met 90 procent gedaald. Een spraakmakende studie in *Science* suggereert dat tegen 2050 bijna alle commerciële vissoorten uitgeput kunnen zijn (Worm e.a., 2006).

Het verlies aan biodiversiteit in de oceanen is problematisch ten aanzien van de voedselvoorziening, de waterkwaliteit en de veerkracht om met systeemshokken om te gaan. De hedendaagse industriële vispraktijken zorgen voor een onmetelijke schade in de oceanen. In Zuidoost-

Azië wordt dynamiet gebruikt om moordende schokgolven te doen ontstaan, met ernstige gevolgen voor de koraalriffen, ecosystemen die van een onschatbare waarde zijn om de biodiversiteit en de veerkracht van de natuur te handhaven. Het gebruik van speciale sleepnetten (*trawlers*) leidt tot de vernietiging van het rijke leven op fragiele zeebodems. In het *State of the World*-rapport van 2008 verwoordde men dit als volgt: 'Een net over de oceaanbodem sleuren is vergelijkbaar met het kappen van een woud op zoek naar eekhoorns' (Halweil en Nierenberg, 2008: 68).

En dan hebben we het nog niet gehad over de dubieuze praktijken die worden gebruikt om haaien te vangen. Aan de opmars van de 'delicatesse' haaienvinnensoep komt maar geen einde. De gevolgen hiervan voor de lokale biodiversiteit zijn niet te overzien, om nog maar te zwijgen van het immense lijden dat wordt veroorzaakt. Ontvinde haaien worden levend teruggegooid in de oceaan waar ze een trage, pijnlijke dood sterven.

Bij de aquacultuur van carnivore vissen is het niet veel beter gesteld met de ecologische efficiëntie. De kweek van dergelijke vissen vereist de inzet van grote hoeveelheden biocides (om ziektes te vermijden), energie en uiteraard vismeel, wat de druk op de oceanen verder vergroot. Om bijvoorbeeld 1 ton zalm te produceren is er 5 ton wilde vis vereist. Op dit moment wordt ongeveer 37 procent van de wereldwijde visvangst omgezet tot vismeel, wat opnieuw wijst op de inefficiëntie van deze voedselpraktijken. Een bijkomend probleem is de chemische vervuiling in de buurt van aquacultuurparken (antibiotica, chemicaliën, afval, mest, enz.) om nog niet te spreken van de mogelijkheid op 'genetische vervuiling' bij de toevallige ontsnapping van genetisch gemanipuleerde soorten naar natuurlijke ecosystemen (Rosenberg, 2008).

Ten slotte dient men ook nog te weten dat de kweek van reuzengarnalen (*scampi's*) in vooral Aziatische aquacultuurparken in de praktijk samengaat met onherstelbare schade aan mangrovebossen. Het zijn juist de mangroves die een belangrijke buffer vormen in de landen die het slachtoffer zullen worden van een stijgende zeespiegel en een toename van hevige stormen en orkanen.

Een algemene voedselcrisis

Bij het analyseren van de problematische ontwikkelingen van de vlees- en visconsumptie is het van essentieel belang om ook het grotere plaatje te zien. De afgelopen jaren werden we steeds meer geconfronteerd met de gevolgen van de systematische overbevraging van de draagkracht van de Aarde. De recente voedselcrisis is exemplarisch. In de periode 2005-2007 werd maïs 80 procent duurder, melkpoeder 75 procent, tarwe 70

procent en rijst 25 procent (Ivanic en Martin 2008). In het begin van 2008 waren deze prijsstijgingen zelfs nog groter, vooral voor rijst. Op verschillende markten ontstonden er tekorten aan basisproducten. Waar dit in het Westen voor problemen kan zorgen bij de armste consumenten, is dit in het Zuiden een ware catastrofe.

De voedselcrisis is te wijten aan meervoudige factoren, waaronder de stijgende olieprijs, mislukkende oogsten als gevolg van de klimaatwijzigingen, toenemende speculatie in voedsel en de stijgende vraag naar biobrandstoffen en vleesproducten (Jones en Van Uffel, 2009). Een structurele daling van de vraag naar biobrandstoffen en dierlijke producten zal positieve gevolgen hebben voor de voedselbeschikbaarheid voor een groeiende wereldbevolking. Dit zou ook ten goede komen van de strijd tegen de klimaatwijzigingen, wat op zijn beurt positieve gevolgen heeft voor de beschikbaarheid van water, de energie-autonomie, de volksgezondheid en de algemene politieke en geostrategische stabiliteit in de wereld.

Het probleem van oneerlijke toeleveringsketens*

De problemen die vlees-, zuivel- en visconsumptie met zich meebrengen, beperken zich niet tot het grote grondbeslag en de zware milieudruk. We constateren immers dat de productie van vlees, vis en landbouwproducten ook niet sociaal duurzaam is. Veel (arme) mensen uit steeds meer landen hebben te maken met een grotere afhankelijkheid van handel in grondstoffen, sterk schommelende grondstoffenprijzen en verregaande concentratie op de markt. Indien daadwerkelijk rechtvaardige prijzen zouden worden betaald, dan zou de internationale handel veel duurder uitvallen. Een gebrek aan respect voor het leefmilieu gaat telkens hand in hand met een gebrek aan respect voor sociale en economische rechten van landbouwers.

Wereldwijd zijn bijna 2,5 miljard mensen voor hun inkomen afhankelijk van de productie van landbouwproducten en ongeveer de helft daarvan moet leven van de export ervan. Van de 141 ontwikkelingslanden halen er 95 minstens de helft van hun exportinkomsten uit de uitvoer van producten naar andere landen, en bijna de helft van de Afrikaanse landen haalt meer dan 80 procent van zijn inkomsten uit zo'n export (Mchumo, 2005). Het is duidelijk dat dergelijke afhankelijkheid van slechts enkele landbouwgrondstoffen (*soft commodities*) resulteert in extreme afhankelijkheid van misoogsten, een lagere vraag of speculatie, wat ook meteen leidt tot een te laag inkomen. Vaak ontbreekt in deze

* Voor dit deel wensen we uitdrukkelijk Els Keytsman te danken voor haar inbreng.

landen ook een sociaal vangnet, zodat prijsschokken niet kunnen worden opgevangen.

De meeste ontwikkelingslanden beschikken tegenwoordig niet meer over de nodige institutionele mechanismen zoals aanbodbeheersing, belastingen, subsidiepolitiek of prijscontrole voor een aangepast voedsel- en landbouwbeleid. Veel van die landen hebben door vrijhandelsovereenkomsten, veelal opgedrongen door de wto, ook het recht verloren om hun eigen landbouwproductie te beschermen. Een ander handelsmodel is essentieel om een duurzaam en rechtvaardig landbouwregime te bereiken (zie Kaderstuk 6.1).

Bij de meeste landbouwgrondstoffen komt eenzelfde patroon terug: de marktmacht van enkele zeer grote multinationale ondernemingen. Of het nu gaat om bananen, cacao, koffie, rijst of soja: de productieketen ziet eruit als een zandloper. Aan het begin van de keten tellen we heel veel kleine producenten, aan het einde heel veel kleine consumenten. De productie zelf laten de grote ondernemingen graag over aan die vele, kleine producenten, gezien de risico's van landbouw (weersafhankelijk, kleine winstmarges, weinig meerwaarde); alle andere schakels in de keten worden wél door hen gecontroleerd.

Zo is het voor de kleinschalige koffieproducent erg moeilijk te onderhandelen over prijzen, wanneer de helft van de wereldkoffiemarkt in handen is van slechts vijf multinationale ondernemingen: Nestlé, Kraft, Procter & Gamble, Sara Lee en Tchibo (Brown en Gibson, 2006). In de productie- en consumptieketen van koffie zijn het vooral de tussenpersonen (de branders, de distributie) die de grote winsten boeken. De westerse consument is bereid veel te betalen voor kleine volumes ('Senseotrend' en de Nespresso), maar jammer genoeg komt deze meerprijs niet terecht bij de lokale producent.

De productie van de meeste *soft commodities* is onvriendelijk voor mens en milieu. Zo wordt de meeste soja geteeld in Zuid-Amerika, waar de lokale boeren vaak geen formele landrechten bezitten voor het land waarop ze al generaties lang gewassen verbouwen. Speculanten en grootgrondbezitters maken hiervan misbruik en verdringen de kleine boeren van hun land, in het beste geval tegen een zeer lage vergoeding. Dikwijls wordt ook geweld gebruikt om de lokale bevolking te dwingen hun land af te staan. Voor de productie van soja is soms zelfs sprake van moderne slavernij: de arbeiders moeten op de sojaplantages vaak tegen een hongerloon, en onder slechte omstandigheden werken. Het aantal geregistreerde gevallen van slavernij nam in Brazilië in de periode van 1997-2003 toe van 19 naar 238 (Nederlandse sojacoalitie, 2006).

Hetzelfde verhaal geldt voor de productie van cacao. Ook hier is de marktmacht in handen van een paar grote bedrijven. Schrijnend is de situatie in bijvoorbeeld Ivoorkust waar kinderen worden geronseld om op cacaoplantages te gaan werken, en waar ze vaak met geweld worden gedwongen om er zonder vergoeding te werken. In 2001 tekenden in de Verenigde Staten alle grote chocoladeproducenten, op initiatief van senator Harkin en volksvertegenwoordiger Engel, een convenant waarin zij verklaarden vanaf 1 juli van dat jaar enkel nog 'slaafvrije' chocolade te produceren.

In Nederland werd in 2005 door het programma *Keuringsdienst van Waren* veel aandacht aan besteed aan (kind)slavernij in de cacaoketen. Zo was te zien hoe de onderzoeksjournalist Teun van de Keuken zichzelf in 2004 bij de politie aangaf. Uiteindelijk bracht deze persoon op eigen initiatief een '100 procent slavernijvrije' chocoladereep op de markt onder de merknaam 'Tony's Choclonely'. Dankzij Oxfam en Novib heeft de Nederlandse chocoladeproducent Verkade dit voorbeeld gevolgd.

Kaderstuk 6.1 Fair trade en voedselkilometers

Een alternatief handelsmodel zoals fair trade kan de strijd voor kwaliteitsproducten (gezonder en milieuvriendelijker, vaak biologisch) verbinden aan de strijd voor eerlijke toeleveringsketens. Fair trade is een handelsconcept dat zich richt op kleinschalige producenten. Bij fair trade is de prijs die wordt betaald aan de lokale producent uit het Zuiden altijd hoger dan de wereldmarktprijs, en de handelsovereenkomsten bevatten ook een minimumprijsgarantie.

Daarnaast gaat het bij fair trade vooral om langlopende verbintenissen zodat boeren geen last hebben van fluctuerende wereldmarktprijzen. De algemene principes van fair trade zijn: democratische organisatie van de landbouwcoöperaties, erkende vakbonden, geen kinderarbeid, gelijkheid tussen man en vrouw, menswaardige arbeidsomstandigheden, milieuvriendelijke productiemethoden, prijzen die meer dan de productiekosten dekken, sociale premies voor collectieve projecten en langlopende handelsrelaties. Fair trade draagt bij tot duurzame ontwikkeling van het Zuiden.

Een vaak gehoorde kritiek op fair trade is dat dit model ook heel veel (milieuonvriendelijk) transport vereist en in die zin niet echt 'ecologisch duurzaam' kan worden genoemd. Deze bedenking moet echter genuanceerd worden. Voordat voedselproducten in de winkelrekken belanden, hebben ze vaak al vele kilometers afgelegd en ook de toelevering aan de

landbouwbedrijven vereist vele kilometers. Dat zorgt voor schade aan het milieu. Op die manier zijn de voedselkilometers een aanwijzing voor de klimaatimpact van de producten en het concept kan consumenten wakker schudden over het onnodige transport dat voedsel vaak moet ondergaan. Toch schieten voedselkilometers tekort om een betrouwbare maatstaf te zijn voor de duurzaamheid van producten. Niet alle afgelegde kilometers hebben immers een even grote milieu-impact. Zo heeft luchtverkeer een veel hogere milieu-impact dan transport per boot.*

In vele gevallen is het niet het transport dat de grootste milieudruk veroorzaakt, maar de eigenlijke landbouwproductie. Zo hebben tomaten uit het Noorden (geteeld in oliegestookte kassen) soms een grotere CO₂-uitstoot dan geïmporteerde tomaten uit het Zuiden (ondanks de vele voedselkilometers). Onnodige voedselkilometers zijn bovendien zeker geen exclusief Noord-Zuidprobleem. Ook binnen Europa (of zelfs binnen een land) leggen voedselproducten onnodig veel kilometers af voordat ze in de winkel belanden.

Een ondoordacht gebruik van voedselkilometers als beleidsinstrument zou de handel met het Zuiden (en de bijhorende ontwikkelingskansen) kunnen afremmen. Het netto ecologische effect zou dan wel nog eens ongunstiger kunnen uitpakken. Voedselkilometers zijn vaak ook het gevolg van de lage lonen in het Zuiden, en juist op dit punt verschillen de doelstellingen van de fairtradevoedselkilometers fundamenteel van die van de klassieke commerciële bedrijven. Beter is een allesomvattende benadering van de duurzaamheid van voedselproductie- en consumptie, bijvoorbeeld via gedegen levenscyclusanalyses, waar liefst ook nog een sociale dimensie aan wordt toegevoegd.

* Dit betekent echter niet dat grote vrachtschepen geen milieu-impact zouden hebben. De internationale scheepvaart was in 2008 verantwoordelijk voor ongeveer 1 miljard ton CO₂, dat is net iets meer dan de totale uitstoot van Duitsland. Even belangrijk is dat de zware dieselbrandstof van de scheepvaart ook een grote vervuiler is op het vlak van zwaveldioxide (10 procent van de wereldwijde uitstoot), stikstofoxiden en fijn stof (Lubick, 2009).

Barrières voor duurzame voeding

Het hierboven geschetste overzicht illustreert de noodzaak van een transitie in het landbouw- en voedingsregime, met inbegrip van een verre gaande matiging van de westerse vlees- en visconsumptieniveaus. De barrières voor deze omslag zijn echter niet te onderschatten.

Aan de aanbodzijde wordt men geconfronteerd met een machtig agro-industrieel productieapparaat dat niet meteen geneigd is zijn methodes drastisch te veranderen. Zoals we al aanhaalden, zijn de mondiale reguleringskaders (bv. wto) op dit moment niet van die aard dat men kan verwachten dat het gangbare regime zal worden vervangen door een meer duurzaam model.

Wat de vraagzijde betreft, gelden evenzeer een groot aantal barrières. Hieronder gaan we kort deze barrières na, met name op het vlak van vlees- en visconsumptie. We gebruiken hiervoor opnieuw het schema van Ken Wilber (Fig. 4.2).

Gedrag

Op het individuele gedragsniveau stellen we vast dat vlees relatief dominant is in onze keukens. Vegetarisme is nog steeds een randfenomeen in westerse landen en wordt door velen beschouwd als een ‘radicale’ keuze. Dat heeft veel te maken met een gebrek aan kennis over de ernstige gevolgen van hoge vleesconsumptie. Ook de gangbare culinaire routines en gewoonten, waarin vegetarische gerechten schitteren door hun afwezigheid, spelen een grote rol. Eetpatronen liggen vaak sinds jaar en dag vast. Sommige gezinnen hebben zelfs vaste menu's op bepaalde dagen (woensdag gehakt, vrijdag visdag, of andere). Zij eten vaak zo omdat hun ouders dat ook al deden. Gewoontes maken zoals al eerder gesteld het leven eenvoudiger en overzichtelijker. Weinigen onder ons koken elke dag met een kookboek in de hand; we baseren ons op wat we al lang kennen.

Toch is een eetcultuur niet statisch (Gram-Hanssen, 2008). De westerse voedingspatronen zijn al gewijzigd onder invloed van het steeds vernieuwende aanbod in winkels, met elementen uit exotische keukens. Ook de huidige maatschappelijke context, waarin veel vrouwen buitenshuis werken, heeft de eetgewoontes van vele mensen veranderd. Denk maar aan het groeiende aandeel van kant-en-klare maaltijden, die enkel nog in de magnetron hoeven te worden opgewarmd. Dit toont aan dat men in de toekomst ook andere eetstijlen mag verwachten. In Kaderstuk 6.2 beschrijven we een positieve tendens.

Kaderstuk 6.2 De opkomst van alternatieve voedingsniches*

In reactie op de ecologische, sociale, ethische en economische bewijslast tegen het gangbare voedingsregime, heeft zich een aantal maatschappelijke niches weten te ontwikkelen. Vegetariërs en veganisten vormen wellicht de bekendste, maar hun aantal is voorlopig nog klein. Aangezien voor vele mensen het volledig schrappen van dierlijke producten van het menu een brug te ver lijkt, is het interessant dat sinds enkele jaren een aantal consumenten niet volledig stopt met het eten van vlees en/of zuivel, maar hun consumptie van dierlijke producten wel substantieel vermindert. Deze mensen worden wel eens aangeduid als 'vleesverlaters' of recent nog als 'flexitariërs'. In 2001 was slechts 2 procent van de Belgen vegetariër; wel beweerde 37 procent van de Belgen hoogstens 'sporadisch' vlees te eten. Ook op productvlak zijn er verschuivingen aan de gang. Het vegetarisch assortiment in de gemiddelde supermarkt heeft zich sterk ontwikkeld en gediversifieerd. Momenteel zijn het al lang niet meer alleen de vegetariërs die deze producten kopen. Uit cijfers van warenhuisketens blijkt dat bijna de helft van de consumenten af en toe vegetarische producten als tofu, seitan of quorn aanschaft.

In Nederland is men zelfs al een stap verder gegaan door vleesproducten te combineren met plantaardige eiwitten, zodat het aandeel dierlijke eiwitten (en dus ook de milieubelasting) in het 'semi-vegetarische' vlees daalt zonder iets aan de smaak (of aan de koop- en eetgewoonten) te hoeven veranderen. Hybride vleesproducten hebben een lager vetgehalte en kunnen daarmee bijdragen aan het gezonder maken van voeding (Blonk e.a., 2008).

* Met dank aan Jeroen Lavrijsen die een eerdere versie van dit stuk schreef in het licht van een hoofdstuk over transities (Paredis e.a., 2009) in het Vlaamse *MIRA-rapport* van 2009.

Attitude

Steeds meer mensen melden dat ze 'niet veel vlees eten' of 'minder vlees willen eten'. In de praktijk is daar vooralsnog weinig van te merken. Dit is ten dele te wijten aan een *perception gap*: enerzijds eten vele mensen meer vlees dan ze zich realiseren, anderzijds beschouwen ze een overschakeling naar een ander voedingspatroon als een tijdrovende, moeilijke en dure onderneming. Er bestaat een aanzienlijke kloof tus-

sen zelfverklearde attitudes en concreet gedrag wat de consumptie van 'duurzame voeding' betreft (voor een goed overzicht, zie bv. Vermeir en Verbeke, 2006).

Een wellicht nog veel belangrijkere barrière is dat voeding en vlees eten over het algemeen als een privé-aangelegenheid worden gezien. Vele mensen beschouwen wat op hun bord ligt als een strikt persoonlijke keuze en reageren ontstemd op suggesties dat die individuele keuze wel eens heel belangrijke (negatieve) maatschappelijke gevolgen zou kunnen hebben. Dit is een zoveelste voorbeeld van een achterhaald ethisch denkkader (zie ook Kaderstuk 4.2). Daarnaast is er sprake van diverse vormen van ontkenning van de ernst van het probleem. Het betreft de ontkenning van de milieugevolgen van vleesconsumptie, de ontkenning van pijn bij dieren en de ontkenning van de gezondheidsrisico's. Typische clichés die organisaties als het Vlaamse EVA vzw dagelijks te verwerken krijgen, zijn: 'Er zullen wel andere dingen zijn die méér bijdragen', 'Die dieren voelen dat niet want ze worden ervoor gekweekt', of 'Je moet van iets sterven' (Leenaert, 2009).

Bovendien geloven velen niet dat een duurzaam voedingspatroon daadwerkelijk een positieve uitwerking heeft op een mondiale problematiek als de opwarming van de Aarde. Dit is een duidelijke situatie van onmacht: 'Wat maakt het uit wanneer ik stop met het eten van vlees indien de anderen dat niet doen?' We spreken in dit verband over een lage graad van *perceived behavioural control*.

Wereldbeeld

Ook op het subjectief-collectieve niveau zijn er vele barrières die worden opgeworpen. Sterker nog, op het vlak van voedingpatronen zijn deze knelpunten onzes inziens dominant ten opzichte van de andere barrières. Het westerse antropocentrisme manifesteert zich duidelijk in de eetcultuur. De vervreemding inzake onze voedingspatronen en de perverse gevolgen daarvan worden kernachtig samengevat in een recent Nederlands rapport:

'Voeding is voor de welvarende, moderne mens tegelijkertijd extreem dichtbij en ongelooflijk ver weg. De vanzelfsprekende nabijheid van etenswaren in alle mogelijke geuren en kleuren resulteert blijkbaar eerder in ontwetend- en onverschilligheid dan in betrokken- en vertrouwdheid. (...) Consumenten zijn het besef verloren dat de etenswaren in het winkelschap of de marktkraam geen op zichzelf staande goederen zijn, maar eindproducten van een totaal menselijk en natuurlijk voortbrengingssysteem.' (Dagevos en de Bakker, 2008: 4)

De scheiding tussen de mens en zijn voeding is vooral uitgesproken op het vlak van vlees- en visconsumptie. In de keuze van een bepaald voedingspatroon wordt het verband tussen dierenrechten en vleesconsumptie nauwelijks in aanmerking genomen. Het beschouwen van een dier als een neutraal 'product' is vrij algemeen aanvaard. De binding met het dier achter de populaire biefstuk of entrecote is zeer klein, zo niet onbestaand. Vaak gehoorde uitspraken zoals 'dieren zijn er om opgegeten te worden' weerspiegelen dit dualistische wereldbeeld.

In het geval van luxeproducten zoals *foie gras* of haaienvinnensoep is de vervreemding ten aanzien van het immense lijden van respectievelijk ganzen en haaien compleet (zie bv. Halweil en Nierenberg, 2004). Dat die vervreemding in het geval van de haaienvangst indirect leidt tot een destabilisatie van de ecosystemen waarvan wij uiteindelijk zélf afhankelijk zijn, is nog niet tot de meeste mensen doorgedrongen.

Wel kunnen we stellen dat er een gezondheidshype opgang maakt wat onze leef- en eetstijl betreft. Die hype hangt samen met de verschuiving van curatieve naar preventieve gezondheidszorg en met de popularisering van medische kennis. Steeds meer vindt de idee ingang dat een te hoog cholesterolgehalte in het bloed of een te hoge *Body Mass Index* tot de persoonlijke verantwoordelijkheid behoren. Enerzijds wordt nu wetenschappelijk aanvaard dat een teveel aan rood vlees, in combinatie met een tekort aan lichaamsbeweging, tot een verhoogde kans op hart- en vaatziekten, obesitas en diabetes leidt (McMichael, 2007; Gold, 2004). Anderzijds kwam in Nederland en België de kip in diskrediet naar aanleiding van de dioxinecrisis.

In die context is vegetarisme voor een aantal *cultural creatives* – hoogopgeleide, creatieve tweeverdieners (de *positive greens* in het Britse segmentatiemodel (DEFRA, 2008) – een uitweg voor de huidige calorie- en gezondheidsobsessie. Voor anderen is het eerder een kwestie van identiteitscreatie en *lifestyle*. Diezelfde gezondheidshype zorgt intussen voor een verhoogde populariteit van vis als alternatief voor vlees, wat niet noodzakelijk veel gezonder is als gevolg van de concentratie van zware metalen in bepaalde vissoorten.

Toch wordt vlees nog steeds gezien als inherent noodzakelijk in ons voedingspatroon. Geen vlees eten staat gelijk aan zich uithongeren of zichzelf iets essentieels ontzeggen. Een plantaardig voedingspatroon wordt verondersteld te leiden tot verzwakking en ziekte. De oplossing voor ziekte of vermoeidheid is voor velen nog steeds het eten van 'een goede biefstuk'. Mogelijk hebben jongere generaties die boodschap meegekregen van de grootouders die in oorlogstijd ondervoeding hebben gekend. Op dit moment is het voedselaanbod echter ruim genoeg

om andere, gezondere voedingsgewoontes aan te nemen, met minder of zelfs zonder vlees. Om nieuwe voedingspatronen massaal ingang te doen vinden, zal er ook een transitie in ethiek en wereldbeeld nodig zijn (zie Kaderstuk 4.2).

Structuur

Op het structurele niveau bevindt zich eveneens een heel scala aan barrières. Vlees is feitelijk relatief goedkoop in verhouding met de reële kosten die vleesproductie en -consumptie veroorzaken. Hetzelfde geldt voor de landbouwproducten op de gangbare markt. Indien externe kosten zouden worden geïnternaliseerd, dan zouden vlees of niet-fairtrade-producten voor velen een schier onbetaalbaar product worden. Regionale, biologische, plantaardige en fairtradevoeding zouden dan in principe veel goedkoper zijn, iets wat we in het huidige systeem nog niet aan de kassa merken.

Op politiek niveau zijn de ernst en de urgentie van de milieu- en gezondheidskost van excessieve vleesconsumptie niet of nauwelijks doorgedrongen. Bovendien durven maar weinig politici hun politieke toekomst op het spel te zetten door veranderingen voor te stellen in onze (onduurzame en onrechtvaardige) levensstijl. Een meer plantaardig en hierdoor duurzamer* voedingspatroon wordt door de overheid in het beste geval niet echt aangemoedigd (bv. overheidsrestaurants zonder enige vegetarische schotel op het menu) en in het slechtste geval zelfs ronduit tegenwerkt (bv. VLAM-promotiefilmpjes voor vleesproducten, zie verderop).

De dubbele houding ten aanzien van vleesmatiging blijkt bijvoorbeeld ook heel duidelijk uit het Vlaamse gezondheidsbeleid. Hoewel een nationale voedselconsumptiepeiling (Vlaamse Overheid, 2008) tot de conclusie kwam dat de gemiddelde vleesconsumptie veel te hoog ligt (ten opzichte van de aanbevolen hoeveelheid), werden aan deze vaststelling geen beleidsacties gekoppeld. De bevoegde minister hield de boot af.

Vleesmatiging is en blijft een politiek taboe. Net als auto's vormt vleesconsumptie een heilig huisje in onze moderne samenleving. Dat de veeteelt een belangrijk onderdeel vormt van de Vlaamse landbouw is daar uiteraard niet vreemd aan. Op deze manier ontstaat een heuse *lock-in*-situatie. De politieke (lobby)macht van de belangenorganisaties uit de

* Ook hier is enige relativering nodig. Binnen de plantaardige voedingstypes kunner er ook nog grote verschillen in milieu- en klimaatimpact zijn. Zo is de variatie binnen de reeks vleesvervangers tot een Factor 100 groot (te Riele, 2008). Zie ook Blonk e.a., 2008.

landbouwsector is dermate groot dat die reële veranderingen op het vlak van voedselpolitiek weet te belemmeren.

Het verschil met Nederland lijkt op het eerste gezicht frappant. Zo heeft de Nederlandse overheid besloten om van een transitie naar plantaardige eiwitten een van de pijlers van haar duurzaamheidsbeleid te maken. Naast bewustmaking zet Nederland daarbij ook in op technisch-economische innovatie (DRIFT, 2008). Zo werden er onderzoeksbudgetten gereserveerd voor de verdere ontwikkeling en vermarkting van innovatieve, hoogwaardige plantaardige eiwitbronnen met een beter milieuprofiel. Hierbij wordt intensief samengewerkt met de agrarische sector en met het bedrijfsleven, die ingezien hebben welke kansen er liggen voor toekomstige marktleiders in duurzame eiwitten. De keuze voor een 'dieettransitie' is economisch perfect te verantwoorden. Het Nederlandse Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) berekende dat een vleesmatigingstrategie de kosten van een klimaatbeleid gevoelig zou kunnen inperken. De vermeden emissies als gevolg van een lagere vleesconsumptie zullen er immers voor zorgen dat het aantal duurdere maatregelen in andere sectoren kan worden beperkt (zie ook Lavrijsen en Jones, 2008).

Toch zijn er enkele belangrijke kanttekeningen te maken bij de reële praktijk van de Nederlandse transitie naar duurzame consumptie en -productie. In de beleidsnota over 'duurzaam voedsel' van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV) (Verburg, 2009) blijft men uiteindelijk kiezen voor het huidige landbouwpad, al probeert men efficiëntieverbeteringen aan te brengen in de gehele voedselketen (met een sterke nadruk op minder verspilling) en wil men de consument 'verleiden' voor de keuze van een meer duurzaam voedselpatroon. Over een echte vleesmatigingstrategie wordt echter niet gesproken. Een nadere analyse van dit document toont aan dat het in de strikte zin van het woord geen transitie betreft. Het LNV-plan is veeleer een pleidooi voor een verregaande optimalisatie *binnen* het bestaande voedselregime, met een sterke nadruk op het verduurzamen van de bestaande productiemethoden. Het spreekt voor zich dat ook in Nederland de invloed van belangenorganisaties uit de landbouwsector doorweegt in de keuzes die men op beleidsniveau uiteindelijk maakt.*

Op Europees niveau treffen we een soortgelijk probleem aan. Hoewel de EU zichzelf beschouwt als een belangrijke voorvechter van een stringent mondiaal klimaatbeleid, heeft zij mogelijke beleidsmaatregelen

* Dit verklaart ook het grote vertrouwen dat het Nederlandse landbouwministerie (LNV) in de vermeende voordelen van genetisch gewijzigde organismen stelt.

len voor vleesmatiging (zoals etikettering van dierlijke producten met een waarschuwing voor klimaatschade) uit het Europese klimaatbeleid geschrapt.

Transitiepaden naar 'duurzame voeding'

Uit het voorgaande is gebleken dat er nog heel wat moet gebeuren vooraleer een transitie in het voedselsysteem kan optreden. Voor een transitie die naam waardig zal men langs de aanbodzijde methodes moeten vinden die zelfs in een veranderend klimaat toch nog kunnen zorgen voor verbeteringen in de voedselopbrengsten met tegelijkertijd een vermindering van de diverse milieu-impacts.

Daarnaast is het minstens even belangrijk om de vraagzijde onder controle te krijgen. Dit impliceert een consumptiematiging van niet-lokale voeding en vlees-, vis- en zuivelproducten enerzijds en een toename van lokale, seizoensgebonden en plantaardige producten anderzijds.

Aanbodzijde

Een *business as usual*-productiebeleid zal niet volstaan om de groeiende wereldbevolking op een efficiënte en gezonde manier te voeden. Het VN-klimaatpanel heeft daartoe net als vele andere officiële instanties een hele set aan beleidsaanbevelingen gemaakt, die op technisch vlak moeten leiden tot een toename van de voedselproductie (IPCC, 2007). Ook in Nederland heeft de overheid al veel aandacht besteed aan het verduurzamen van de voedselproductie (bv. Verburg, 2009).

Het probleem ligt onzes inziens op een nog veel dieper niveau. De optimalisatie van het bestaande landbouwpad zal niet volstaan. Integendeel, de tandem die wordt gevormd door de agro-industriële landbouw en de internationale vrijhandel bevindt zich momenteel in een doodlopende straat. Dat werd in wezen ook geconcludeerd in de prestigieuze studie *International Assessment of Agricultural Sciences and Technology for Development* (IAASTD) (Beintema e.a., 2008), in opdracht van de VN, de Wereldbank, Unesco en FAO. In dit rapport stellen 400 wetenschappers dat de ecologische en sociale kosten van het huidige agro-industriële model ondraaglijk hoog zijn. Het rapport roept op tot niet minder dan een nieuwe landbouwrevolutie. Dit impliceert dat overheden opnieuw moeten investeren in de landbouwsector. De IAASTD houdt een pleidooi voor een landbouw die veel minder afhankelijk is van fossiele brandstoffen en die vooral steunt op familiale (agro-ecologische) landbouw en lokaal

aanwezige grondstoffen. Dit neemt niet weg dat nieuwe, hoogtechnologische kennis over de duurzame verhoging van de voedselproductie van groot belang zal zijn. Over de bijdrage van genetisch gewijzigde organismen lopen de meningen ook binnen de IAASTD uiteen (Kiers e.a., 2008).

Het openlijke pleidooi voor een transitiebeeld dat is gebaseerd op familiale, agro-ecologische landbouw in plaats van de klassieke agro-industriële aanpak klinkt voor velen wellicht verrassend. Toch kunnen in bepaalde gevallen de beste familiale landbouwbedrijven productiever zijn (qua opbrengst per hectare) dan hun industriële tegenhangers (Barrez en Aertsen, 2008; Kiers e.a., 2008). Daarbij komt dat productieve familiale landbouw ook een veel betere lokale economische ontwikkeling met zich meebrengt en beter scoort op het vlak van milieu (minder import van veevoer, minder pesticiden en herbiciden, betere energiebalans en minder waterverbruik). Het feit dat de industriële landbouw toch de bovenhand heeft, ligt voornamelijk in hun schaalvoordeel. Door hun grootschaligheid hebben zij per eenheid vaste kosten toch nog een hogere rentabiliteit, ondanks een lagere productiviteit.

Dit vormt een immense barrière voor een transitie naar een nieuw landbouwmodel. Een beleid dat productieverhoging- en niet rentabiliteitsverhoging – vooropstelt, doet er goed aan om vooral te investeren in de familiale landbouw. Een bijkomend voordeel van familiale landbouw is dat deze per definitie arbeidsintensiever is. In het UNEP-rapport over *Green Jobs* verwoordt men het als volgt:

‘Een door het beleid aangedreven omschakeling zal wellicht enkele decennia duren, maar het potentieel aan groene en waardige arbeidsplaatsen is aanzienlijk en de milieuvoordelen kunnen gigantisch zijn.’ (UNEP e.a., 2008: 11)

In een wereld met een groeiende bevolking is het essentieel om vele nieuwe arbeidsplaatsen te scheppen, zeker ook in het Zuiden. Om die transitie mogelijk te maken, moet ook het belastingstelsel anders georganiseerd worden. Zolang er geen internalisering van externe (ecologische) kosten plaatsvindt, zal de arbeidsintensieve familiale landbouw niet kunnen optornen tegen de fossiel- en kapitaalsintensieve agro-industriële landbouw.

Een minder bekend aspect van de transitie naar een agro-ecologische landbouw is de mogelijkheid om de landbouw van de toekomst in te schakelen in de strijd tegen de klimaatwijzigingen, en aldus een extra inkomstenbron te scheppen voor vele landen in het Zuiden (bijvoorbeeld

via koolstofcredits). In plaats van een bron (*source*) van CO₂ te zijn zoals nu het geval is, zou een ander type van landbouw een beperkte koolstofput (*sink*) kunnen worden. Het agro-ecologische model, waarvan sprake in de IAASTD, biedt een fantastisch transitiebeeld aan, zoals kernachtig wordt geformuleerd in het *State of the World 2009*-rapport van het *Worldwatch Institute*:

‘Een landbouwlandschap zou tegelijk voeding en vezels moeten voorzien, zou tegemoet moeten komen aan de noden van de natuur en de biodiversiteit, en zou een levensvatbare broodwinning moeten ondersteunen voor de mensen die er leven. In termen van klimaatverandering zouden landschap- en landbouwsystemen actief koolstof moeten absorberen en opslaan in de vegetatie en de bodems. (...) De volgende strategieën zijn in het bijzonder veelbelovend: de verrijking van de koolstof in de bodems, het verwezenlijken van koolstofrijke gewassystemen die klimaatvriendelijke veeteelt toelaten, het beschermen van bestaande koolstofbronnen in natuurlijke wouden en graslanden, en het herstellen van de vegetatie in gedegradeerde landoppervlakten.’ (Scherr en Sthapit, 2009: 33)

Om de verdere ontwikkeling van de niche ‘agro-ecologische landbouw’ en de opschaling ervan tot een machtig nicheregime mogelijk te maken, zal er ook veel moeten veranderen in het internationaal beleid. Voedsel is geen koopwaar zoals andere producten. De vrijhandelsspolitiek die wordt uitgedragen door de Wereldhandelsorganisatie is absoluut een belemmering om de voedselcrisis sociaal en ecologisch aan te pakken. Landen en grotere regio’s verdienen het recht en de kans om hun landbouw in eigen handen te nemen. Duurzame economische ontwikkeling vereist aandacht voor lokale en regionale marktwerking in combinatie met een eerlijke wereldhandel. Er is behoefte aan internationale mechanismen die voedselvoorraden beheren (net zoals dat gebeurt bij olievoorraden) en leefbare prijzen verzekeren. Dit geeft ademruimte aan kleine boeren. Pas dan kunnen de vruchten van een performante familiale landbouw écht geplukt worden. Diversificatie bestrijdt de negatieve gevolgen van de hedendaagse specialisatie in één of enkele exportproducten.

Om een transitie te kunnen maken naar een duurzaam landbouwmodel zal het essentieel zijn dat ook de mondiale reguleringskaders drastisch hervormd worden. De uitwerking van een transitie-model voor de landbouw ligt evenwel buiten het bestek van dit boek. Voor een aanzet daartoe verwijzen we graag naar de gespecialiseerde literatuur (bv. Nevens e.a., 2008).

Vraagzijde

Indien we de hele wereldbevolking voldoende voedsel wensen te verschaffen zonder het Ecosysteem Aarde in gevaar te brengen, volstaat een politiek van hogere productie niet langer, zelfs niet indien die van agro-ecologische oorsprong is. Verspilling tegengaan (zoals sterk benadrukt wordt in Verburg, 2009) en efficiënter consumeren zullen deel uitmaken van een duurzame strategie. Ook de vraag naar milieubelastende producten – vlees (zeker rundvlees), zuivelproducten en vis, niet-seizoensgebonden producten, biobrandstoffen – moet worden ingeperkt. Rachendra Pachauri, Nobelprijswinnaar en voorzitter van het VN-klimaatpanel, deelt die bekommernis: ‘*Please, eat less meat!*’ is zijn dringende boodschap. Het Belgische Federaal Planbureau sloot zich bij de woorden van Pachauri aan. In zijn *Vierde Federaal Rapport inzake Duurzame Ontwikkeling* stelde het Planbureau dat om de doelstellingen van duurzame ontwikkelingen te bereiken de consumptie van vlees en dierlijke producten gevoelig zal moeten dalen (Federaal Planbureau, 2008). In Nederland hebben onderzoekers in diverse rapporten (bv. DRIFT, 2008; Blonk e.a., 2008) dezelfde boodschap meegegeven, al loopt de politieke vertaling hiervan niet zonder problemen. En ook in het medisch tijdschrift *The Lancet* roept men op om de vleesconsumptie drastisch terug te schroeven (McMichael e.a., 2007). Een bijkomend voordeel is dat dit ook de olieafhankelijkheid van de voedingssector aanzienlijk kan terugschroeven (Pimentel, 2008). Dit zou dan weer positieve gevolgen kunnen hebben voor de voedselprijzen.

Samenvattend kunnen we stellen dat een vleesarm voedingspatroon, gecombineerd met de consumptie van lokale, seizoensgebonden, biologische en/of fairtradeproducten, de totale milieu-impact van onze voeding drastisch kan terugdringen. De afname van de vleesconsumptie (vooral rood vlees) kan hierin de grootste bijdrage leveren (De Weerd, 2009). Dit vereist wel een juiste keuze in vleesvervangers met een sterk milieu-profiel (zie Blonk e.a., 2008). Op die manier is het mogelijk om zelfs een milieuwinst met een Factor 10 (-90 procent) te verwezenlijken (Pimentel en Pimentel, 1996; White, 2000).

Die milieuwinst kan men ook vertalen naar een economische winst. Prof. Jules Pretty en collega’s (2005) becijferden in het vakblad *Food Policy* de milieubesparing in het hypothetische scenario waarin alle Britten zouden kiezen voor biologische voeding, die in hun nabije omgeving is geteeld en die ze te voet, per fiets of met de bus inkopen. Hoewel men voorzichtig moet omspringen met numerieke schattingen van milieu-

schade, kwamen zij tot de conclusie dat in het Verenigd Koninkrijk ruim 6 miljard euro milieukosten zouden kunnen worden bespaard. Daarbij komt dat de ecologische voordelen van een lokaler, agro-ecologisch landbouwmodel hand in hand gaan met vooruitgang op het vlak van gezondheid én lokale werkgelegenheid. Een productieve agro-ecologische landbouw heeft immers vele handen nodig.

Vleesmatiging en de 4 E's

Om de transitie naar een duurzaam voedingspatroon te maken, zijn er talrijke, op elkaar inwerkende veranderingen nodig. Hoe men het ook draait of keert, een verregaande vleesmatiging zal een wezenlijk element zijn in deze transitie. Hieronder geven we een kort overzicht van een meervoudige strategie om van vleesmatiging een succesverhaal te maken. De instrumenten worden samengevat in Tabel 6.1.

Tabel 6.1 Een overzicht van de verschillende instrumenten voor vleesmatiging en duurzame voeding

Enable	Encourage
Wetgevend kader om een minimum aanbod van vegetarische maaltijden in restaurants verplicht te maken	Hervormingen in fiscaliteit: lager BTW-tarief voor vegetarische maaltijden in restaurants
Wetgevend kader om een minimum aanbod van vegetarische maaltijden in school- en bedrijfsrestaurants verplicht te maken	Hervormingen in fiscaliteit: lager BTW-tarief voor lokale, biologische voeding en vleesvervangers in winkels, hoger BTW-tarief voor klimaatschadelijke vleestypes
Stimuleren van aanbod van vleesvervangers, kunstvlees, hybride vlees enz.	Invoeren van een flatulentiebelasting op rundvlees
Exemplify	Engage
Voorbeeldfunctie van overheden, bedrijven, middenveldorganisaties in hun eigen restaurants	Sensibilisering met handelingsperspectief
Consistent gedrag bij overheidsdiensten (media)	Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO) en Duurzame, Eerlijke Voeding (bv. MOS)
Consistent overheidsbeleid bij verschillende departementen	Ondersteuning <i>community change</i> -projecten (<i>transition towns</i> , enz.) en campagnes als Donderdag Veggiedag
	Soapseries gebruiken om alternatieve voeding te promoten

Enable

De instrumentele attitudes van mensen (gevoeligheid voor tijdsinvestering, kosten en gemak) moeten worden ingecalculeerd bij het aansturen op veranderingsprocessen. Indien men de onduurzame routines van mensen wil veranderen, is een vlot toegankelijk, betaalbaar en aantrekkelijk aanbod van duurzame voedingsalternatieven een minimale voorwaarde. De overheid kan dit bewerkstelligen door de horeca te stimuleren het vegetarisch aanbod te vergroten en door koks, bedenkers van kant-en-klare-maaltijden en cateraars beter te informeren over vegetarische voeding. Ze kan met de sector een partnerschap aangaan om het aanbod aan vegetarische schotels op het menu te verhogen én te verbeteren. Idealiter wordt dit in een wetgevend kader gegoten waarbij horecazaken en andere restaurants (scholen, bedrijven) minimaal één volwaardige, vleesvrije maaltijd moeten aanbieden. *Supply creates its own demand.*

Interessant aan de Nederlandse aanpak is dat men vanuit het beleid oprechte pogingen onderneemt om innovaties te stimuleren inzake het aanbod van duurzame (semi-)plantaardige alternatieven voor dierlijke producten (Verburg, 2009). Het betreft onder andere vleesvervangers, kunstvlees en hybride vlees.

Encourage

In 2007 gaf de Europese Unie 3,5 miljard euro uit aan directe inkomenssteun en interventiemaatregelen ten voordele van de veeteeltsector (Holm en Jokkala, 2007). Ondanks de hervormingen in het Europese landbouwbeleid draagt de belastingbetaler nog steeds grote sommen af aan de vleesproductie, geld dat wellicht beter zou worden geïnvesteerd in duurzame landbouw, plattelandsontwikkeling en compenserende werkgelegenheidscreatie.

De prijs van vleesproducten (zeker van rundvlees) stemt niet overeen met de reële klimaat-, milieu- en gezondheidskosten ervan. Alternatieven voor vlees zijn daardoor vaak duurder dan 'echt' vlees. Dat is contraproductief: het prijsverschil weerhoudt vele mensen ervan om over te schakelen naar een meer verantwoord eetpatroon. Als duurzame alternatieven daarentegen goedkoper worden gemaakt, zal dat mensen aanmoedigen om daar sneller voor te kiezen.

Op langere termijn (en wellicht op een hoger niveau) zal moeten worden nagedacht over de perverse effecten van overheidssteun aan bepaalde onduurzame veeteeltssystemen (Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid) en over de internalisering van externe kosten die nu nog

op de samenleving worden afgewenteld. In 2008 onderschreven meer dan 25 Vlaamse middenveldorganisaties de beleidsaanbevelingen van het Ethisch Vegetarisch Alternatief (EVA) om van al deze punten werk te maken.

Op kortere termijn kan men alvast starten met een aantal kleinere maatregelen. In Nederland onderzoekt men of het mogelijk is het btw-tarief voor vlees op te trekken tot 19 procent of om een vleesbelasting in te voeren. In Estland heeft de overheid een 'flatulentiebelasting' ingevoerd, een belasting op de uitstoot van het erg krachtige broeikasgas methaan dat vrijkomt via de darmgassen van runderen. Dit kan men combineren met positieve maatregelen, zoals een btw-nultarief voor vleesvervangers en biologische en regionale producten.

Het spreekt voor zich dat dergelijke maatregelen zullen moeten afrekenen met tal van structurele barrières, zoals de gevestigde (regime) belangen van de agro-industrie. Een transitie die naam waardig in de sector van de voeding is dan ook helemaal niet evident, zoals ook mag blijken uit de mislukte poging om in Vlaanderen een transitieagenda voor duurzame landbouw neer te leggen. Ook in Nederland lijkt het erop dat de verstrengeling tussen het landbouwministerie en de agro-industriële sector een echte duurzaamheidstransitie bemoeilijkt, wat overigens niet wegneemt dat er een aantal positieve stappen worden gezet.

Exemplify

Een verduurzaming van ons voedingspatroon vereist een omkering van de sociale normen. Door zelf het goede voorbeeld te geven, kan de overheid duidelijk maken dat vleesmatiging voor iedereen een haalbare optie is. Ze vergroot daarmee het draagvlak voor gezonde en verantwoorde eetgewoonten. Concreet dienen in alle restaurants van de overheid mensen *dagelijks* te kunnen kiezen voor een of meerdere volwaardige vegetarische schotels. De overheid kan haar werknemers er actief toe aanzetten om geregeld gebruik te maken van het vegetarische aanbod. Zo zou ze in haar restaurants één vaste dag in de week tot 'Veggie dag' kunnen uitroepen. Hetzelfde geldt voor het gebruik van lokale, biologische, seizoensgebonden en fairtrade producten in de keukens van overheidsrestaurants. In het Nederlandse LNV-plan heeft men een dergelijk integraal verduurzamingsproject in het eigen restaurant voorgesteld als proeftuin voor de rijksoverheid, met als doel de duurzame catering over meer organisaties uit te breiden (Verburg, 2009).

Ook de media dragen een grote verantwoordelijkheid, aangezien zij het gangbare wereldbeeld in belangrijke mate beïnvloeden. De overheid

zou, zeker via de publieke omroep, deze invloed kunnen gebruiken om een verduurzaming van het voedselpatroon ingang te doen vinden in de modale keuken. Ze zou bekende personen kunnen inschakelen om alternatieven te bevorderen. Nu doet de Vlaamse overheid jammer genoeg vaak net het tegenovergestelde (zie ook Kaderstuk 4.1). Campagnes als 'Verrassend Varkensvlees', 'Rundvlees van bij ons, gecontroleerd van riek tot vork' of 'Meesterlyck, eerlijke charcuterie' worden met de regelmaat van de klok op tv-kijkers losgelaten. Deze VLAM-promotiefilmpjes worden handig verpakt als 'boodschap van algemeen nut' alsof ze belangrijke én objectieve informatie verstrekken. Het mag duidelijk zijn dat het bevorderen van de vleesconsumptie (zeker rood vlees) het algemeen belang noch de volksgezondheid dient.

Engage

Mensen individueel bombarderen met informatie over alternatieve voedingspatronen heeft minder effect dan hen als kleine gemeenschappen te engageren met behulp van zogenaamde *community change projects* (Jackson, 2005; zie ook Hoofdstuk 4). De overheid kan zulke projecten bevorderen, faciliteren en ondersteunen. Een goed voorbeeld in de voedingsector is de *Donderdag Veggiedag*-campagne van EVA vzw. De analogie met Vrijdag Visdag, een traditie die haar oorsprong heeft in de christelijke leer, bezorgt het initiatief een naam die herinnerd wordt. De hoge *stickiness factor* van deze campagne maakte dat ze zelfs de internationale kwaliteitspers haalde. Het feit dat de stad Gent – en nadien ook Hasselt – zich officieel inschrijft in de *Donderdag Veggiedag*-campagne en dat stadsscholen het model overnemen, droeg daar verder toe bij. Interessant aan dit initiatief is dat EVA ervoor koos om een matiging van de vleesconsumptie te promoten, in plaats van een veralgemeend vegetarisme. De redenering hierachter is dat deze oproep ruimer ingang kan vinden en dat deze mogelijk een *spillover*-effect kan veroorzaken.

Het onderwijs verdient bijzondere aandacht. Onze attitudes worden mee bepaald door de kennis die wij met de paplepel krijgen ingegoten. Op de meeste scholen worden kinderen bijvoorbeeld ingelicht over een evenwichtig voedingspatroon aan de hand van het 'klavertje vier', waarin aan deegwaren, melkproducten, vlees, en groenten en fruit een gelijk gewicht wordt toebedeeld. Alternatieve pedagogische leermiddelen kunnen tonen dat er alternatieve producten zijn en dat sommige voedingsstoffen eigenlijk gezonder én meer verantwoord zijn wanneer ze slechts in beperkte mate worden geconsumeerd. De overheid kan hier een centrale rol spelen.

Hetzelfde geldt in het algemeen voor de strategie rond Educatie voor Duurzame Ontwikkeling, zoals we al in Hoofdstuk 4 illustreerden. Zowel in het formele, het informele en het niet-formele onderwijs moet er veel meer aandacht worden besteed aan sensibilisering voor en informatieverstrekking over de ecologische, sociale en gezondheidsgevolgen van te hoge vleesconsumptie. En tegelijkertijd moeten er betere programma's worden uitgewerkt om aan te tonen dat gezonde, ecologische en lekkere alternatieven binnen handbereik liggen. Een uitgelezen kans is hier weggelegd voor de mos-programma's (Milieuzorg op School) in de Vlaamse onderwijsinstellingen. Het maatschappelijk middenveld kan hier eveneens een groot verschil maken. Door vegetarische, biologische en seizoensgebonden alternatieven vaker aan te prijzen in hun publicaties en activiteiten kunnen massa-organisaties zoals het ACW in Vlaanderen en het FNV in Nederland miljoenen mensen bereiken.

Kaderstuk 6.3 De pull-strategie van EVA vzw

Deze Vlaamse organisatie slaagt er als geen ander in om een moeilijk thema – vegetarische voeding – op een originele manier ingang te doen vinden bij een groot publiek. Het overdonderende, intussen internationale succes van de *Donderdag Veggiedag*-campagne spreekt boekdelen. De twee kernboodschappen van EVA zijn dat mensen betrokken moeten worden bij veranderingsprocessen en dat het belangrijk is hen te enthousiasmeren voor het einddoel en hun eigen bijdrage hierin. EVA betreft mensen in de eerste plaats bij de verandering van voedselpatronen door het aanbod van een lidmaatschap. In feite is dit initiatief gelijksoortig aan de poging om mensen te binden aan een merk. Lidmaatschap geeft mensen het gevoel dat ze tot een sociale groep behoren met een gelijke interesse, gesymboliseerd met behulp van een tastbare lidkaart. Het enthousiasme van andere gelijkgestemden werkt aanstekelijk. Zoals we al beschreven, is het van wezenlijk belang dat mensen het gevoel krijgen zelf invloed te hebben op een veranderingsproces (*perceived behavioural control*). Het gratis aanbod van EVA-webmail met mailadressen die eindigen op '@vegetarisme.be' is een gelijksoortig initiatief: een dergelijk adres bevat een subtiele maatschappelijke boodschap die een beetje uitdaagt en nieuwsgierig maakt. Daarbij komt nog dat de lidkaart goedkoop is, dat men er tegelijk een abonnement bij krijgt op het *EVA magazine* en korting krijgt in een groot aantal restaurants en winkels. Dat laatste aspect is een van EVA's *pull*-factoren, de aspecten in de deelname aan een transitie die aantrekkelijk zijn of een voordeel opleveren.

Andere *pull*-factoren zijn bijvoorbeeld dat wetenschappelijke studies aantonen dat een vegetarisch voedingspatroon gezonder is dan een klassiek westers dieet (zie bv. Key e.a., 1999), dat in sommige sociale kringen – *de cultural creatives* – vegetarisme als trendy wordt beschouwd en dat het bijdraagt aan meer dan één goed doel (meer rechtvaardige Noord-Zuidrelaties, een gezondere leefwereld, dierenwelzijn en intergenerationele rechtvaardigheid).

Ook voor het enthousiasmeren van mensen kiest EVA verschillende paden. Zo organiseert EVA regelmatig vegetarische kooklessen. Korte actieve en praktische cursussen zijn relatief populair tegenwoordig. Het grote voordeel van de lessen is dat ze de *perception gap* verkleinen: vegetarisch koken hoeft niet noodzakelijk complexer, tijdrovender, duurder of minder aantrekkelijk te zijn, maar kan evenzeer eenvoudig, snel, goedkoop én lekker zijn. Ook het *EVA magazine* enthousiasmeert met zijn hoog lifestylegehalte, en de soms subtiel erotiserende foto's (*sex sells*). EVA hanteert de baseline 'verleidelijk veggie' en wil 'de wereld veranderen zonder te zeuren'. In elk nummer doet een zogenaamde *veggie ambassadeur*, een bekend en geliefd persoon, uit de doeken waarom hij/zij vegetariër is.

Ten slotte heeft EVA begrepen dat verandering plezant moet zijn: een initiatief als 'Lachen met vegetariërs' (dit is een avond waarop EVA-leden tv-series bekijken over de geneugten en lasten van het vegetarisme), of het 'Veggie café' (gewoon gezellig tafelen) zijn daar voorbeelden van. Kortom: bij EVA wordt *persuasion* omgezet in *seduction*. En dat is een recept dat blijkbaar veel beter werkt. In juni 2009 ontving EVA vzw onder andere voor haar *Donderdag Veggiedag*-campagne de Grote Prijs voor Toekomstige generaties, een prijs die jaarlijks wordt uitgereikt door de Stichting voor Toekomstige Generaties.

Tot slot

In dit hoofdstuk werd aangetoond dat het huidige landbouw- en voedingsregime structureel onduurzaam is, vanwege ecologische, sociale en gezondheidsredenen. Allerlei landschapsfactoren, zoals de nakende *peak oil* en de klimaatwijzigingen, zullen in de toekomst een groeiende druk uitoefenen op het voedingsregime.

Op het nicheniveau bestaan er gelukkig nu al alternatieven, zowel aan de aanbod- als de vraagzijde. Vanwege allerlei barrières groeien deze voorlopig nog niet uit tot nieuwe, duurzame regimes.

Om een regimeverandering te realiseren, zullen de *stakeholders* overtuigd moeten raken van de noodzaak en wenselijkheid van een gecontroleerde transitie: overheden, boeren, voedingsspecialisten, onderzoekers en beleidsmakers in deelterreinen als landbouw, volksgezondheid, ecologie, enz., en uiteraard ook consumenten.

Uit dit hoofdstuk blijkt dat een transitie in het huidige voedingsregime verregaande veranderingen vereist op het vlak van de vraag naar bepaalde producten. Gedragwijzigingen moeten worden ondersteund door een consistent en integraal overheidsbeleid. De grote uitdaging zal erin bestaan om duidelijk te maken dat regionale, seizoensgebonden, vleesarme en fairtradevoedingspatronen niet alleen gezonder en rechtvaardiger maar ook milieuvriendelijker zijn. Organisaties uit het maatschappelijk middenveld kunnen dit proces bespoedigen door op een creatieve, doordachte en originele manier uit de hoek te komen.